

Пометун Олена Іванівна —

доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України.

Коло наукових інтересів: фахівець у галузі методики навчання суспільствознавчих предметів, теорії та історії педагогіки, інноваційних навчальних технологій. Один із засновників української наукової школи методики навчання історії та інших суспільствознавчих предметів у загальноосвітній школі. Автор понад 300 наукових праць. Експерт і учасниця низки міжнародних проектів, консультант із тренінгового навчання міжнародної організації «Глобальний план дій».

e-mail: opometun@gmail.com

ORCID iD: 0000-0002-4602-6383

Ремех Тетяна Олексіївна —

кандидат педагогічних наук, завідувачка відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України. Поєднує наукову та педагогічну діяльність. **Коло наукових інтересів:** громадянська освіта, шкільна правова освіта, правознавство, методика компетентнісно орієнтованого навчання учнів громадянській освіті й правознавству, професійна підготовка вчителів. Очолювала робочі групи з розроблення навчальних програм «Основи правознавства» (9 кл.) та «Правознавство» (профільний рівень, 10–11 кл.), брала участь у розробленні навчальної програми «Громадянська освіта» (інтегрований курс, рівень стандарту, 10 кл.). Авторка близько 60 статей із проблем шкільної суспільствознавчої освіти в фахових виданнях.

e-mail: remehtatyana@gmail.com

ORCID iD: 0000-0002-5666-6640

DOI <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2019-1-86-97>

УДК 37.013

ОЦІНЮВАННЯ УЧНІВ З ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ

Статтю присвячено особливостям оцінювання учнів 10 класу з нового інтегрованого курсу «Громадянська освіта». Охарактеризовано підсумкове та формувальне оцінювання учнів, визначено відмінності цих видів оцінювання результатів навчання учнів. Наголошено на важливості й особливостях формувального оцінювання десятикласників за компетентнісно орієнтованого навчання громадянської освіти. Окремі положення статті ілюструються прикладами.

Ключові слова: громадянська освіта; оцінювання; формувальне, підсумкове; самооцінювання.

Постановка проблеми. Із 2018–2019 навчального року інтегрований курс «Громадянська освіта» є обов'язковим предметом рівня стандарту для всіх типів закладів загальної середньої освіти. Учні й учениці¹ мають обов'язково оцінюватися з курсу: їм мають бути виставлені семестрові й річні оцінки, тобто здійснене підсумкове оцінювання. Водночас у навчальній програмі курсу [2, с.4] надано переваги формувальному оцінюванню як такому,

¹ у тексті надалі (крім цитувань) писатимемо учні (без «учениці»), вчитель (без «вчителька») тощо, проте авторки статті усталено застосовують гендерно виважені формулювання

що сприяє розвитку громадянської компетентності учнів. Проте механізми (процедури) такого оцінювання не запропоновано, відсутні й критерії оцінювання результатів навчання учнів 10 класу з громадянської освіти. Це створює, як свідчать дослідження, значні складності для вчителів, більшість з яких не знайомі ані з теорією, ані з практикою компетентісно орієнтованого оцінювання.

Актуальність досліджуваної проблеми підсилюється й перетворенням формуально-го оцінювання на один із ключових критеріїв якісної освіти в більшості європейських країн [3, с. 113].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формувальне оцінювання є предметом наукових розвідок дослідників країн Європейського Союзу таких як: Б. Белл, П. Блек, Б. Коуві, Ф. Перрену (підхід до формуального оцінювання прогресу учнів як інтерактивної взаємодії); П. Блек та Д. Уільям (характеристика шляхів розвитку формуальної функції оцінювання); Г. Нуазе та Ж. П. Каверні (позитиви формуального оцінювання в школі, орієнтири для конструювання моделі формуального оцінювання в конкретному класі). Дослідниками Л. Аллал та Л. Лопес обґрунтовано відмінності між біхевіористським (за Б. Блумом) та конструктивістським концептами формуального оцінювання. Педагогами І. Фішман та Г. Голуб розроблена технологія формуальної оцінки, запропоновані алгоритми діяльності вчителя з організації такого оцінювання, наголошено на важливості зворотного зв'язку, запропоновані методи й форми формуального оцінювання учнів. Висвітлена проблема формуального оцінювання і в працях вітчизняних дослідників: О. Локшиною здійснено ґрунтовний аналіз упровадження формуального оцінювання в освітній процес країн Європейського Союзу. А. Сбруєвою розглянуто підходи до формуального оцінювання у контексті загальних тенденцій реформування середньої освіти розвинених англomовних країн. Дослідження Н. Морзе, О. Барна та В. Вембер присвячені впровадженню формуального оцінювання, зокрема учнів початкової школи, процедурам та методам формуального оцінювання учнів 1-4 класів [4].

Утім, вітчизняні дослідження формуального оцінювання учнів із предметів історичної та громадянської освіти практично відсутні.

Виклад основного матеріалу. У пояснювальній записці навчальної програми з курсу «Громадянська освіта» знаходимо спеціальний підрозділ щодо оцінювання, основні положеннями якого такі:

- важливим є не стільки підсумкове оцінювання, а, насамперед, постійне оцінювання – формувальне, що дає змогу відслідковувати розвиток компетентностей у процесі навчання;
- головну увагу в курсі приділено не стільки здобуттю учнями/ученицями нової інформації, скільки виробленню навичок, умінь та формуванню ціннісних орієнтацій людини і громадянина, тому оцінювання у громадянській освіті повинне орієнтуватися, перш за все, на діяльнісний компонент навчання як-от вміння учня/учениці дебатувати, написання есе, проведення дослідження, організації кампаній з адвокації тощо;
- оцінювання відіграє однаково важливу (ключову) роль у громадянській освіті поряд із навчанням, оскільки самі принципи, форма і процес оцінювання можуть сприяти формуванню громадянської компетентності учнів;
- ефективним способом залучення учнів/учениць є самооцінювання та взаємне колеґіальне оцінювання у класі (peer assessment) [2, с.4].

Спробуємо розібратись у практичних аспектах зазначених положень детальніше. Почнемо з того, що, як зазначено вище, розробники навчальної програми наполягають на пріоритеті формуального оцінювання й сміливо обстоюють думку про те, що тематичне оцінювання учнів не є обов'язковим. При цьому в освітніх документах чітко унормовано, що навчальні досягнення учнів з предметів інваріантної складової навчального плану закладу (до яких, власне, й належить указаний курс) підлягають «обов'язковому оцінюванню» [9]. Це означає, що на уроках з курсу обов'язковим є підсумкове оцінювання.

Аналіз освітніх нормативних документів, проведені нами інтерв'ювання та анкетування вчителів історії й громадянської освіти свідчать, що *підсумкове* (сумативне, завершальне) оцінювання (з англ. – evaluation) залишається найбільш поширеним в українській школі. Спрямоване на перевірку того, що опанували й здобули учні, воно оцінює результат (досягнення певного рівня) по завершенню освітнього процесу (його етапу). Підсумкове оцінювання має на меті оцінити якість у відповідності до державного освітнього стандарту.

Цілком очевидно також, що підсумкове оцінювання базується на добре відомих вчителям педагогічно-правових засадах: тематичному оцінюванні [7], застосуванні загальних критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти в умовах впровадження компетентнісного підходу [9; 10], річному оцінюванні, котре здійснюється на основі семестрових або скорегованих семестрових оцінок [8]. До речі, у документах 2011 року згадуються й такі системи оцінювання навчальних досягнень учнів як рейтингова система і портфоліо. Однак оцінки з навчальних предметів за семестри, рік, результати державної підсумкової атестації, одержані в цих системах, переводяться в бали відповідно до вказаних у наказі критеріїв [10].

Отже, аналіз керівних документів з освіти стосовно підсумкового оцінювання приводить нас до думки, що річна підсумкова оцінка з громадянської освіти має виставлятися учням на основі підсумкових семестрових, які так само формуються на основі підсумкових тематичних оцінок.

Зазначимо також, що предмет «Громадянська освіта» уведено з 2018/2019 навчального року, отже формування його змісту відбулось поза межами чинного Державного стандарту освіти, що обумовлює запитання: яким чином треба оцінювати результати навчання учнів із курсу за відсутності в нормованих державних критеріїв оцінювання? Очевидно, що за цих умов єдиним орієнтиром для вчителів є пропонування Міністерством освіти і науки України навчальна програма, зокрема її пояснювальна записка та права колонка основної частини програми, де зазначені знання, уміння і навички, цінності та установки, що мають формуватись в учня/учениці [2].

Пропоноване концептуальними підходами Нової української школи (наразі для учнів 1 класів [4]) *формувальне* (постійне) оцінювання (з англ. – assessment) здійснюється у ході освітнього процесу й спрямоване на перевірку його перебігу. О. Локшина зазначає, що стосовно термінологічного словосполучення «formative assessment» уживають такі терміни як «формативне», «формуєче», «формувальне», «формаційне», «розвивальне», «аналітичне» тощо. Однак, з огляду на змістове наповнення зазначеного терміна – «оцінювання, що сприяє формуванню й розвитку особистості учня» та лексико-граматичні вимоги і традиції української мови, найоптимальнішим є термін «формувальне оцінювання» [3, с. 108]. У нашому дослідженні ми послуговуємось саме таким терміном.

Н. Морзе, О. Барна та В. Вембер зазначають, що «постійне оцінювання дає дані про те, як учень отримує знання, тому виходячи з неї вчитель та учні можуть планувати та здійснювати ті чи інші дії. Саме дії вчителя та учня роблять таку оцінку «формувальною». Дослідниці наголошують, «що в тому випадку, коли учні та вчитель однаково розуміють цілі та очікувані результати навчання, процес навчання стає більш ефективним» [5, с. 48] і порівнюють ці два види оцінювання (таблиця 1). [5, с. 49].

Таблиця 1

Традиційне (підсумкове) оцінювання	Формувальне оцінювання
Оцінювання знань предмета	Оцінювання результатів проектної діяльності
Оцінювання кінцевого результату	Оцінювання самостійності, співробітництва, процесу навчання
Оцінювання вчителем	Оцінювання учнями, самооцінювання
Отримання звіту про результати навчання учнів, їх ранжування	Отримання більш повної картини навчання кожного учня зокрема, його поступу у досягненні цілей

Формувальне оцінювання є діагностувальним: воно ідентифікує сфери навчального процесу, де необхідне/можливе покращення з метою підвищення навчальних результатів окремого учня і «здійснюється у тісному зв'язку з тим, як реально відбувався процес навчання» [5, с. 46].

Як уже зазначалось, учителі добре знайомі з підсумковим оцінюванням. Тож, на перший погляд, достатньо ознайомити їх із новими прийомами формувального оцінювання (це завдання значною мірою вирішують наші попередні публікації [11; 12; 13; 14]). Проте вивчення масової практики вчителів історії та громадянської освіти свідчить, що не можна зводити оцінювальну діяльність педагога лише до сукупності певних прийомів і методів – ця діяльність є системою, яка складається з взаємопов'язаних компонентів. І лише тоді вона реально запроваджується і працює. Подібну систему саме для громадянської освіти, на нашу думку, вдало представлено американським педагогом Барбарою Міллер [17]. У скороченому і адаптованому до української освітньої традиції вигляді вона може бути подана таким чином.

Структура оцінювальної діяльності педагога

Визначення мети (завдань) оцінювання: *навіщо потрібна оцінка.*

Вибір терміну оцінювання відповідно до навчальної програми: *як правильно вибрати такий проміжок часу, за який учні можуть чогось навчитись і набути певні знання, уміння, ставлення.*

Визначення очікуваних результатів: *що я хочу, щоб знали і вміли учні та які ставлення висловлювали.*

Формулювання критеріїв і стандартів: *як я можу дізнатись, що учні дійсно досягли передбачуваних мною навчальних результатів, що є для мене критерієм, зразком добре виконаної діяльності учнів.*

Вибір прийомів перевірки/контролю навчальних досягнень і просування учнів у навчанні: *які прийоми, стратегії я маю обрати, щоб переконатись, що учні досягли запланованих результатів уроку чи засвоєння теми; як я можу впевнитись, що вони просунулись у вивченні предмета [17].*

Такий системі маємо поетапно навчити вчителів, зокрема громадянської освіти. Тому розглянемо її компоненти детальніше. Почнемо з **мети оцінювання**. Відповідно до досліджень Б. Блума [16], учня у початковій школі оцінюють приблизно 200 разів на рік, в основній та старшій – більше 2000 разів. У подальшій своїй діяльності з такою кількістю оцінювань людина не стикається ніколи в житті. Доречним за таких обставин буде питання про мету (завдання) цього оцінювання. Варіанти відповідей на це питання, які наводить Б. Міллер [17], співпадають з тими, що дають, зазвичай, українські вчителі: визначити найкращих за досягненнями учнів; показати учням, як вони засвоїли матеріал; мотивувати учнів до навчання і отримання знань; визначити рівень здібностей учнів; з'ясувати, чи є необхідність у додатковому навчанні/«перенавчанні»; поставити оцінки.

Водночас компетентісно орієнтоване навчання змінює завдання оцінювальної діяльності, адже крім контролю засвоєння знань, оцінювання здійснюють ще й задля того, щоб:

- 1) перейти від перевірки знань і невеликої кількості пізнавальних умінь до оцінки широкого спектра вмінь (зокрема соціальних, комунікативних тощо), необхідних для життя людини (наприклад, здатності спільно працювати і ухвалювати рішення, висловлювати обґрунтовані думки, уміння слухати, розв'язувати конфлікти, застосовувати знання в реальних життєвих ситуаціях);
- 2) спонукати вчителя та учнів до роздумів над якістю навчання і над тим, як його можна підвищувати;
- 3) надати учням можливість демонструвати здатність обдумувати та вирішувати дискусійні питання і проблеми;
- 4) оцінювати виконання учнями складних колективних завдань, наприклад, розв'язання проблем і прийняття рішень;

5) оцінювати старанність, з якою учні беруть участь у колективному завданні, та їхнє прагнення допомагати одне одному в роботі. Завдяки цьому школярі самонавчаються, вправляються і структурують свої навчальні результати.

Такі завдання вимагають змін у позиціях як учителя, так і учня в оцінювальній діяльності. Якщо за традиційної моделі навчання вчитель оцінює учнів сам, індивідуально (залучення в окремих випадках деяких учнів не змінює загальної картини), й оцінює лише результат їхньої навчальної діяльності, то компетентнісне навчання потребує розвитку самооцінювання, яке передбачає побудову та аналіз відповідної власної діяльності, міркування про якість роботи й про те, як її можна підвищити.

Отже, за компетентнісного навчання в оцінюванні беруть участь усі суб'єкти освітнього процесу. Важливого значення набувають самооцінка і взаємооцінка учнів та зворотний зв'язок під час навчання. Оцінювання здійснюють для відстеження не лише просування учнів у знаннєвому просторі, а й розвитку їхніх умінь, навичок, емоційно-ціннісних орієнтацій. Це досягається через активну участь учнів у навчанні, мотивування й усвідомлення ними відповідальності за власне навчання, ефективний зворотній зв'язок, постійне корегування освітнього процесу [3, с. 113]. Учителю, окрім звичних стратегій оцінювання, також покладається на спостереження за навчальним поступом кожного учня [4; 6].

Підсумовуючи, ще раз порівняємо зазначені види оцінювання за іншими ознаками (таблиця 2).

Таблиця 2

Підсумкове / Традиційне	Формувальне/ Компетентнісно орієнтоване
<i>потребують критеріїв</i>	
<i>застосовують спеціальні стратегії (прийоми) вимірювання</i>	
<i>є доказовими</i>	
Оцінює результат	Оцінює процес
Грунтоване на оцінному судженні, обов'язково потребує бальної оцінки	Є позитивним зворотнім зв'язком, може відображатись як у судженні, так і в балах
Застосовується згідно стандартів	Індивідуалізоване
Показує прогалини у навчальних досягненнях	Є ціннісним, відкриває перспективу подальшого навчання

Щодо вибору **терміну оцінювання**, то сьогодні в українській школі переважає тематичне оцінювання. Проте перехід до формувального оцінювання передбачає перевагу поточного, поурочного оцінювання учнів.

Визначення вчителем **очікуваних результатів засвоєння змісту освіти** передбачає з'ясування таких питань: *які знання учні мають засвоїти й на якому рівні; якими вміннями, навичками вони мають оволодіти; які ставлення, ціннісні орієнтації можуть сформувати.* Опанування учнями кожної теми має передбачати досягнення ними сукупності результатів (складається із результатів кожного уроку теми), що забезпечують плановані кроки в їхньому розвитку та опануванні предметом у цілому. Як вже зазначалось нами в інших публікаціях [11; 12; 13], обов'язковим елементом структури кожного уроку з громадянської освіти має бути представлення учням на вступному етапі уроку чітко сформульованих очікуваних результатів їхньої діяльності. Це надає учням перше уявлення про те, що саме буде оцінювати вчитель наприкінці уроку.

Щоб сформулювати їх, учителю необхідно також поставити собі питання: *Як я зможу переконатися, що учні досягли цих результатів?* Відповідь на це питання передбачає список дій, операцій, які мають уміти робити учні, якщо урок був результативним. Ці дії учнів і будуть показниками (або критеріями) оцінки. Використовуючи ці критерії, учитель зможе краще

сформулювати очікувані навчальні результати, висловивши їх через дії учнів [13, с. 121–123].
Наприклад:

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- пояснювати, що таке життєві цінності;
- визначати значимість системи цінностей для людини;
- ділитися власними ідеями щодо проблем формування системи цінностей людини;
- висловлювати власне ставлення до цінностей як моральної основи буття людини.

Саме таке формулювання й оголошення учителем очікуваних результатів (*мені б хотілось, щоб після цього уроку ви змогли...*) є початковою умовою до переходу учнів на позиції зацікавленості, відкритості, відповідальності за результати навчання.

Щодо **формулювання критеріїв і стандартів**, то зазвичай прийоми тематичного/ підсумкового оцінювання добре відомі учителям: знання перевіряються за допомогою тестів, а вміння (навчально-пізнавальні) – за допомогою завдань із відкритою відповіддю [15]. Критерієм оцінювання тут є відповідність відповідей учнів формальним вимогам програми, наприклад, оперування основними поняттями, що визначені як пріоритетні та обов’язкові для засвоєння.

Водночас наведені вище положення навчальної програми курсу «Громадянська освіта» наголошують на застосуванні учнями складних умінь і навичок: дискутувати, висловлювати власну позицію, працювати у групі тощо [2]. Періодично вчителі мають оцінювати просування й досягнення учнів за певний період, застосовуючи підсумкове оцінювання. Природно виникає питання: *Якими тут можуть бути критерії оцінювання?* Зазвичай оцінювання кожного з таких умінь потребує визначення трьох-чотирьох відповідних критеріїв, формулюючи які вчитель виходить зі своїх уявлень про ідеальні (еталонні) результати застосування такого вміння. Наприклад, при використанні методу *письмові дебати* вчитель може обрати такі критерії оцінки: чіткість сформульованої позиції; кількість і різноманітність аргументів на її захист; наявність і глибина висновків; відсутність логічних і граматичних помилок.

Для того, щоб перейти до оцінювання в балах, а також максимально індивідуалізувати оцінку, можна скористатись прийомом *визначення рубрик до кожного критерію*, які відображають різні рівні виконання учнями планованої діяльності.

Розглянемо це на прикладі оцінювання виконаної учнем презентації результатів групового дослідження (проекту) або його індивідуального повідомлення (реферату). Критеріями оцінки тут можуть бути: глибина знань із досліджуваної теми; відповідність темі, ступінь її розробки; чітка структура й організація презентації; культура презентації (мова, застосування наочності та ін.). Тепер представимо ці критерії, встановивши для кожного з них показники, що оцінюються від нуля до трьох балів за 12-бальною системою (таблиця 3) [12, с. 23].

Таблиця 3

Оцінювання презентації результатів групового дослідження (проекту) або індивідуального повідомлення (реферату)

Критерії	Показники й рівні			
	Високий 10-12 балів	Середній 7-9 балів	Достатній 4-6 балів	Низький 1-3 бали
1) глибина знань з досліджуваної теми (0-3 бали)	Усі ідеї подані таким чином, що демонструють глибокі знання учня про предмет і здатність мислити логічно	Більшість ідей презентації подані таким чином, що свідчать про глибокі знання учня про предмет і здатність мислити логічно	Біля половини ідей презентації подані таким чином, що свідчать про глибокі знання учня про предмет	Більшість ідей у презентації виражені нечітко

2) відповідність презентації теми та ступінь її розробки (0-3 бали)	Тема презентації чітко визначена і добре розроблена	Тема презентації чітко визначена і добре розроблена, але зустрічаються порушення логіки в розповіді	Тема презентації визначена нечітко, і недостатньо добре розроблена	Тема презентації визначена нечітко і погано розроблена
3) чітка структура і організація презентації (0-3 бали)	Презентація має ясну і логічну структуру (поділи), добре організована	Презентація має структуру (поділи), організована	Презентація має нечітку структуру (поділи) і недостатньо добре організована	Презентація має неясну структуру або взагалі її не має
4) культура презентації (мовна, застосування наочності та ін.) (0-3 бали)	Дотримані прийняті норми культури презентації, автори творчо підійшли до її оформлення	Дотримані більшість прийнятих норм культури проведення презентації	Не приділяється достатньої уваги дотриманню прийнятих норм культури проведення презентації	Зустрічається багато порушень прийнятих норм культури проведення презентації

Отже, залежно від мети і конкретної стратегії оцінювання слід вибрати шкалу оцінки кожного з обраних показників (критеріїв). Так, рівень стартових комунікативних спроможностей учнів можна оцінити через категорії «високий», «середній», «низький» та ін. Глибину засвоєння тієї або іншої конкретної навички (наприклад, активного слухання) можна простежити, звернувши увагу на частоту її використання (наприклад, чи часто учень перефразує й уточнює те, що він почув від свого співрозмовника, ставить йому уточнюючі запитання тощо). Тоді оцінку можна висловити через категорії «завжди використовує», «використовує достатньо часто», «використовує рідко», «не використовує». Якщо вчителю потрібно поставити оцінку, то шкала оцінки, очевидно, має вкладатися у 12-бальну систему. Наприклад, оцінка «використовує достатньо часто» може відповідати 7-ми балам.

У традиційній дидактиці достатньо розроблені **прийоми й критерії оцінювання знань і умінь учнів**. Набагато складніше фіксувати зміни у діяльнісній сфері учня, у поточних результатах навчання (наприклад, як розвивається вміння учня організовувати свою роботу, діяльність малої групи, працювати з текстом, слухати, ставити запитання, аргументувати відповіді та ін.). Саме їх і фіксує формувальна оцінка.

Для формувального оцінювання учнів на уроках із громадянської освіти вчитель може застосовувати: спостереження (вчитель визначає показники, які він відслідковуватиме протягом уроку, та учнів, яких він оцінюватиме (можна заздалегідь підготувати форми для спостереження й оцінювання); самооцінювання учнів; взаємооцінювання учнів. Під час спостереження за роботою учнів для полегшення контролю за дотриманням ними визначених критеріїв вчитель може зафіксувати їх у таблиці. Наведемо приклади форм для оцінювання роботи учнів у малих групах та під час дискусії (таблиці 4, 5).

Таблиця 4

Оцінювання роботи учнів у малій групі

Імена учнів	Критерії оцінювання				
	Презентує результати роботи групи	Доповнює, коментує доповідача	Дотримується правил роботи в групі, ефективно виконує свою роль	Має записи в зошиті	Загальна оцінка

Таблиця 5

Оцінювання участі учнів у дискусії

Імена учнів	Критерії оцінювання					
	Ретельно працює над питанням	Порівнює ідеї, що викладаються, зі своїми власними	Узагальнює ідеї, коли це необхідно	Приходить до висновків, що приводять до нового розуміння	Є уважним слухачем	Загальна оцінка

Маючи достатньо широкий спектр критеріїв оцінки навчальної діяльності учнів, учитель може обрати три-п'ять найважливіших із них та повідомити їх учням, щоб вони орієнтувались на ці критерії під час уроку. Бажано не лише оголосити учням ці критерії, а й обговорити їх з учнями, пояснити та записати на дошці чи аркуші паперу.

Щодо самооцінювання та взаємооцінювання учнів варто зазначити, що перш ніж учень надасть учителю зворотній зв'язок відносно того, що відбулося (чого він навчився, які проблеми у нього виникли в роботі тощо), він має сам проаналізувати свою діяльність. Відтак виникає потреба введення в освітній процес механізму самооцінки, рефлексії, якому в традиційній моделі навчання надають недостатньо уваги. Зауважимо, що вироблення в учнів здатності самостійно оцінювати власний прогрес є невід'ємним складником оцінювальної діяльності [4].

Наведені в науковій літературі дані спеціальних досліджень самооцінки учнів у навчанні свідчать про наявність принаймні чотирьох рівнів її розвитку: від низького – коли учень не вміє, не пробує і не має потреби в оцінці своїх дій ані самостійно, ані за вказівкою вчителя; до високого – коли, починаючи розв'язання нового завдання, учень може самостійно оцінити свої потенційні можливості та передбачити результат [1, с. 51].

Очевидно, що це є одним із спеціальних завдань учителя. Для ефективного розвитку самооцінки (взаємооцінки) учнів важливим є дотримання кількох умов:

1. Розробка учителем для кожного конкретного випадку чітких критеріїв (еталонів) оцінювання.

2. Створення необхідного психологічного настрою учнів на аналіз їхніх власних результатів. Тут важливо також пам'ятати про вплив оцінки вчителя на учнів, тому самооцінювання має завжди передувати оцінюванню вчителя.

3. Повідомлення критеріїв оцінки учням, щоб вони могли самостійно зіставити з ними свої результати, зробивши при цьому власні висновки про ефективність роботи.

4. Складання учнями власної програми діяльності на наступний етап навчання з урахуванням отриманих результатів.

Отже, введення в освітній процес самооцінки і взаємооцінки учнів потребує ґрунтовної, тривалої, професійної роботи вчителя. Як правило, у масовій практиці навчання учням значно легше поставити собі оцінку в балах, аніж провести змістовну самооцінювальну діяльність. Тому розвиток самооцінки і взаємооцінки учнів у навчанні може бути представлений як перехід від виставлення учнем оцінки в балах до її змістового вираження.

Цей перехід може бути організований за допомогою певних прийомів. Наприклад, після виконання письмової роботи учням пропонують у зошиті оцінити її якість за критеріями: *правильність, повнота викладу, охайність* та виставити оцінки в балах. Під час перевірки роботи учня вчитель здійснює аналогічну діяльність: якщо він погоджується з оцінкою учня,

то обводять її, якщо ні – ставить свою, коментуючи її усно чи письмово. Таким чином відбувається процес погодження оцінок. Оцінити свою діяльність учень може також за допомогою спеціальних таблиць або інших оцінювальних форм.

Наведемо приклади табличних форм для окремих стратегій формувального оцінювання учнів на уроках із громадянської освіти (таблиці 6, 7) [11, с. 23–24].

Таблиця 6

Самооцінка членами малої групи її роботи

<i>наші дії / показники</i>	<i>Завжди</i>	<i>Часто</i>	<i>Інколи</i>	<i>Ніколи</i>
1. Ми перевіряли, чи розуміють члени групи, що потрібно зробити				
2. Ми відповідали на запитання, пояснювали, коли це було необхідно				
3. Ми з'ясовували те, що було незрозуміло				
4. Ми допомагали одне одному зрозуміти і застосувати на практиці інформацію, що ми отримали				
Підписи членів групи: _____				

Таблиця 7

Оцінка учнем власної участі в роботі малої групи

<i>мої дії / показники</i>	<i>Завжди</i>	<i>Часто</i>	<i>Інколи</i>	<i>Ніколи</i>
1. Я співпрацював / співпрацювала з іншими над досягненням загальних цілей				
2. Я ретельно працював / працювала над завданням				
3. Я висловлював / висловлювала нові ідеї				
4. Я залучав / залучала до роботи інших				
5. Я вносив / вносила конструктивні пропозиції				
6. Я підбадьорював / підбадьорювала інших				

На уроках із курсу громадянської освіти вчитель може запропонувати учням різні прийоми самооцінювання [11, с. 25]. Наприклад:

Накресліть у зошиті відрізок із цифрами від 1 до 12 та позначте крапками (обведіть) на ньому: першу цифру, що відповідає вашому власному рівню обізнаності в темі до початку заняття, другу – по закінченню заняття.

1 _ 2 _ 3 _ 4 _ 5 _ 6 _ 7 _ 8 _ 9 _ 10 _ 11 _ 12

Оцініть, чи змінилося що-небудь у вашому вмінні внаслідок участі в практичному занятті. Для цього поставте на осі дві відмітки – «раніше», «тепер» стосовно рівня вашого вміння

1 _____ 3 _____ 6 _____ 9 _____ 12

Важливо, щоб учитель поступово вводив самостійне змістовне оцінювання учнів, пропонуючи їм охарактеризувати свою діяльність кількома реченнями. З цією метою можуть бути застосовані методи *уявний мікрофон*, *незакінчене речення* [10, с. 42–44] та ін.

У розвитку самооцінювальної діяльності треба звертати увагу на вміння учнів працювати із змістом, що засвоюється на уроці: фіксувати основні моменти, виокремлювати головне, конкретизувати поняття тощо. Для цього також можуть бути застосовані як названі інтерактивні методи,

так і інші: *обговорення у загальному колі, ланцюжок (шкала) думок, вільне письмо* [11]. Значимо, що цінним для вчителя є збагачення його арсеналу інтерактивних прийомів оцінювання взагалі й прийомів отримання зворотного зв'язку зокрема [12, с. 114, 135–136].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумкове та формувальне оцінювання результатів навчання й компетентностей учнів сьогодні мають стати рівноправними моделями оцінювання учнів у загальноосвітній школі, які доповнюють одна одну, слугуючи різним цілям: підсумкове оцінювання має на меті оцінити якість, а формувальне – підвищити її. Підсумкове оцінювання визначає результати опрацювання учнем матеріалу уроку, теми, семестру, року та етапу навчання відповідно до вимог державної підсумкової атестації. Формувальне оцінювання – інноваційний для України вид оцінювання, засвідчує просування учня від «учора до сьогодні» у знаннях, уміннях, ціннісних орієнтаціях, особистісних проявах та ін. і може бути поточним, поурочним, поелементним. Воно забезпечує отримання інформації про те, як впливає діяльність учителя на тих, для кого вона здійснюється. Фіксація учнем того, що відбувається з ним під час уроку, виступає для вчителя джерелом даних, спираючись на які він може корегувати свою діяльність. Воно завжди потребує рефлексивної діяльності як вчителя, так і самого учня.

Постійне отримання зворотного зв'язку від учнів є одним з важливих принципів реалізації компетентнісного навчання. Така інформація дає вчителю уявлення про те, як йде «просування» учнів у змісті матеріалу, на якому рівні засвоєння вони знаходяться, які складності відчують. Це допомагає вчителю оперативно реагувати і змінювати програму навчальної діяльності учнів на уроці, корегувати зміст і методи навчання. Водночас формувальне оцінювання спрямоване на розвиток особистості учня, його мотивацію у просуванні до освітнього результату.

У навчанні учнів громадянської освіти важливим є системне застосування вчителем обох видів оцінювання – підсумкового та формувального. Лише такий підхід може забезпечити дійсно ефективне навчання учнів громадянства.

Стаття не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальші наукові пошуки лежать у площині визначення критеріїв і показників оцінювання учнів із громадянської освіти, розвитку і застосування стратегій формувального оцінювання, співвіднесення результатів формувального та підсумкового оцінювання результатів навчання учнів тощо.

Використані джерела

1. Григальник Е. К. Обучаем иначе. Стратегия активного обучения / Е. К. Григальник, И. И. Губаревич, С. В. Петрушев. Минск: БИП-С, 2003. 182 с.
2. Громадянська освіта. Навчальна програма інтегрованого курсу для 10 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Електронний ресурс : <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>
3. Локшина О. Інновації в оцінюванні навчальних досягнень учнів у шкільній освіті країн Європейського Союзу / О. Локшина // Порівняльно-педагогічні студії. 2009. № 2. С. 107–113.
4. Методичні рекомендації щодо оцінювання навчальних досягнень учнів першого класу. Додаток до наказу Міністерства освіти і науки України від 20.08.2018 №924. Електронний ресурс : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/924.pdf>
5. Морзе Н.В., Барна О.В., Вембер В.П. Формувальне оцінювання: від теорії до практики // Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах. 2013. № 6. С. 45–57.
6. Коберник І. Оцінювання в Новій українській школі: ресурс для розвитку замість вироку. Електронний ресурс : <http://nus.org.ua/view/otsinyuvannya-v-novij-ukrayinskij-shkoli-resurs-dlya-rozvytku-zamist-vyroku/>
7. Про апробацію Інструкції про організацію і проведення контролю в умовах семестрової системи оцінювання навчальних досягнень учнів 5-11 (12) класів загальноосвітніх навчальних закладів. Наказ Міністерства освіти і науки України №540 від 25.06.2004. Електронний ресурс : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0540290-04/sp:15>
8. Про затвердження Інструкції з ведення класного журналу учнів 5-11(12)-х класів загальноосвітніх навчальних закладів». Наказ Міністерства освіти і науки України №496 від 03.06.2008. Електронний ресурс : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/960/
9. Про затвердження критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України №371 від 05.05.2008. Електронний ресурс : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v0371290-08>

10. Про затвердження Критеріїв оцінювання навчальних досягнень учнів (вихованців) у системі загальної середньої освіти. Наказ Міністерства освіти і науки України №329 від 13.04.2011. Електронний ресурс : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0566-11>
11. Пометун О. Енциклопедія інтерактивного навчання. К., 2017. 95 с.
12. Пометун О.І., Ремех Т.О. Практичний довідник учителя громадянської освіти: методичний посібник / О.Пометун, Т.Ремех. Київ, 2018. 96 с.
13. Пометун О.І. Сучасний урок: інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посібн. // О.І. Пометун, Л.В.Пироженко; За ред. О.І.Пометун. К. : А.С.К. 2005. 192 с.: іл.
14. Ремех Т.О. Практичний довідник учителя правознавства / Т.О.Ремех, О.Л.Пишко та ін. // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. №1 (71), 2018. 112 с.
15. Ремех Т.О., Пометун О.І., Бондарук І.П. Громадянська освіта (інтегрований курс. 10 клас. Тестовий контроль результатів навчання / Т.О.Ремех, О.І.Пометун, І.П.Бондарук. Київ : Літера ЛТД, 2018. 144 с.
16. Bloom B. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals : Handbook 1, cognitive domain. New York; Toronto : Longmans, Green. WWW document. URL <http://coun.uvic.ca/learn/program/hdouts/bloom.html>
17. Miller, Barbara Preparing Citizens: Linking Authentic Assessment and Instruction in Civic/Law-Related Education. Social Science Education Consortium Boulder, Colorado. 247 p.

References

1. Gry'gal'chy'k E. K. Obuchaem y'nache. Strategy'ya akty'vnogo obuchen'ya / E. K. Gry'gal'chy'k, Y'. Y'. Gubarevy'ch, S. V. Petrushev. My'nsk : BY'P-S, 2003. 182 s.
2. Gromadyans'ka osvita. Navchal'na programa integrovanogo kursu dlya 10 klasiv zagal'noosvitnix navchal'ny'x zakladiv. Elektronny'j resurs : <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>
3. Lokshy'na O. Innovaciyi v ocinyuvanni navchal'ny'x dosyagnen' uchniv u shkil'nij osviti krayin Yevropejs'kogo soyuzu / O. Lokshy'na // Porivnyal'no-pedagogichni studi. 2009. # 2. S. 107–113.
4. Metodichni rekomendaciyi shhodo ocinyuvannya navchal'nykh dosyaghen' uchniv pershogho klasu. Dodatok do nakazu Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 20.08.2018 #924. Elektronnyj resurs : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/924.pdf>
5. Morze N.V., Barna O.V., Vember V.P. Formuval'ne ocinyuvannya: vid teorii do prakty'ky' // Informaty'ka ta informacijni tehnologiyi v navchal'ny'x zakladox. 2013. # 6. S. 45–57.
6. Koberny'k I. Ocinyuvannya v Novij ukrayins'kij shkoli: resurs dlya rozvy'tku zamist' vy'roku. Elektronny'j resurs : <http://nus.org.ua/view/otsinyuvannya-v-novij-ukrayinskij-shkoli-resurs-dlya-rozvytku-zamist-vyroku/>
7. Pro aprobaciyu Instrukciji pro organizaciyu i provedennya kontrolyu v umovax semestrovoyi sy'stemy' ocinyuvannya navchal'ny'x dosyagnen' uchniv 5-11 (12) klasiv zagal'noosvitnix navchal'ny'x zakladiv. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy' #540 vid 25.06.2004. Elektronny'j resurs : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0540290-04/sp:max15>
8. Pro zatverdzhennya Instrukciji z vedennya klasnogo zhurnal uchniv 5-11(12)-x klasiv zagal'noosvitnix navchal'ny'x zakladiv». Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy' #496 vid 03.06.2008. Elektronny'j resurs : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/960/
9. Pro zatverdzhennya kry'teriyiv ocinyuvannya navchal'ny'x dosyagnen' uchniv u sy'stemi zagal'noyi seredn'oyi osvity'. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy' #371 vid 05.05.2008. Elektronny'j resurs : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v0371290-08>
10. Pro zatverdzhennya Kry'teriyiv ocinyuvannya navchal'ny'x dosyagnen' uchniv (vy'xovanciv) u sy'stemi zagal'noyi seredn'oyi osvity'. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy' #329 vid 13.04.2011. Elektronny'j resurs : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0566-11>
11. Pometun O. Ency'klopediya interakty'vnogo navchannya. K., 2017. 95 s.
12. Pometun O.І., Remex T. O. Prakty'chny'j dovidnyk uchy'telya gromadyans'koyi osvity': metody'chny'j posibny'k / O. Pometun, T. Remex. Kyiv, 2018. 96 s.
13. Pometun O.І. Suchasny'j urok: interakty'vni tehnologiyi navchannya: Nauk.-metod. posibn. // O.І. Pometun, L. V. Py'rozhenko; Za red. O.І. Pometun. K. : A. S. K. 2005. 192 s.: il.
14. Remex T. O. Prakty'chny'j dovidnyk uchy'telya pravoznavstva / T. O. Remex, O. L. Py'shko ta in. // Istoriya i suspil'stvознаvstvo v shkolax Ukrainy': teoriya ta metody'ka navchannya. №1 (71), 2018. 112 s.
15. Remex T. O., Pometun O. І., Bondaruk I. P. Gromadyans'ka osvita (integrovanij kurs. 10 klas. Testovy'j kontrol' rezul'tativ navchannya / T. O. Remex, O. І. Pometun, I. P. Bondaruk. Ky'yiv : Litera LTD, 2018. 144 s.
16. Bloom B. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals : Handbook 1, cognitive domain. New York; Toronto : Longmans, Green. WWW document. URL <http://coun.uvic.ca/learn/program/hdouts/bloom.html>
17. Miller, Barbara. Preparing Citizens: Linking Authentic Assessment and Instruction in Civic / Law-Related Education. Social Science Education Consortium Boulder, Colorado. 247 p.

Пометун Е. И., доктор педагогических наук, профессор, член-корреспондент НАПН Украины, главный научный сотрудник отдела обществоведческого образования Института педагогики НАПН Украины

Ремех Т. А., кандидат педагогических наук, заведующая отдела обществоведческого образования Института педагогики НАПН Украины

ОЦЕНИВАНИЕ УЧЕНИКОВ ПО ОБЩЕСТВЕННОМУ ОБРАЗОВАНИЮ В КОНТЕКСТЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Статья посвящена особенностям оценки учащихся 10 класса с нового интегрированного курса «Гражданское образование». Охарактеризованы итоговое и формирующее оценивания учеников, определены различия этих видов оценивания результатов обучения учащихся. Подчеркнута важность и особенности формовочного оценивания десятиклассников по компетентно ориентированного обучения гражданского образования. Отдельные положения статьи иллюстрируются примерами.

Ключевые слова: гражданское образование; оценивания; формирующий, итоговое; самооценки.

Pometun O., Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, the Lead Research of the Social Science Education Department of the Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Remekh T., Candidate of Pedagogical Sciences, Head of the Social Science Education Department of the Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

ASSESSMENT OF STUDENTS IN CIVIC EDUCATION IN A CONTEXT OF THE COMPETENCE APPROACH

The abstract covers the aspect of the 10th grade students assessment in Civic Education. The authors disclose the requirements of the State Civic Education curriculum document about evaluation of the results of students learning. The curriculum determines the need for formative assessment unlike the summative one. But in a context of competence-oriented learning process they should be used in combination depending on the tasks of teaching and learning. In abstract the advantages and goals of each model of assessment are analyzed, their common features and differences are disclosed. The summative evaluation fixes the quality of education according with the state educational standard. It allows to evaluate the results of the student's learning of the material of the lesson, subject, semester, year and stage of preparation for the State Final Certification requirements. Formative assessment is an innovative for Ukraine type of assessment, attesting students' progress from "yesterday to today" in knowledge, skills, attitudes, personality manifestations, etc. and may be current, punctuate, elemental. Formative assessment is carried out during the educational process and aimed at checking its progress. It performs a diagnostic function and promotes the formation and development of the students' personality, identifies areas for enhancing his learning outcomes.

A teacher should choose one of these models of assessment, taking into account the goals and objectives of assessment, the assessment period in accordance with the curriculum; expected learning outcomes, expected educational criteria and indicators. On this basis, the teacher must select the methods of checking / controlling / diagnosing knowledge, skills and attitudes of students. All these stages of the assessment activity of a teacher of Civic Education are described on examples.

When using formative assessment, the feedback of a teacher and students, the introduction of self-assessment and reflection mechanisms in the educational process, the development of students' self-assessment skills is important. But in the traditional model of education it's not enough developed. Although a development of the ability of students to independently assess their own progress is an integral part of personal assessment activities. Among the conditions for the effective development of self-assessment (peer assessment) of students there are the following: development of criteria (benchmarks) of evaluation by the teacher; creation of the positive psychological atmosphere in a classroom; informing students about the evaluation criteria. Students can prepare their own program of learning activities for the next stage of training, taking into account the results obtained.

Among the methods and strategies for formative and final assessment/evaluation of students in Civic Education lessons, the teacher can choose both oral and written, both individual and group.

Key words: Civic Education; evaluation, assessment: formative, summative; self-assessment.